

Gáspár Csaba László

Mi a történelem?

Az ember a lét vándora

■ A modern ember számára nem jelent különösebb újdonságot az a megállapítás, hogy *történelemben* él. Sőt általánosít, és azt mondja, az ember *mint* ember történelemben élő, még merészebben: történelmet teremtő lény. Ám ez a megállapítás, bármennyire magától értődőnek tetszik manapság, korántsem egyidős az emberiséggel. Az ember számos ontológiai tartózkodási vagy lakóhelye (léthelye) közül a történelem nem az egyetlen, és nem is a legrégebbi.

Az ember *homo viator*, vándorló lény. Nem csupán a fizikai térben mozog szüntelenül, hanem létének minden tartományában. A léte pedig – összehasonlítva a természeti létezőkével – rendkívül sokrétű és tágas, mozgalmasság és változatos. Eddigi vándorlásai során az emberiség a legkülönbözőbb helyeket, tájakat fedezte fel, természetesen megint csak nem földrajzi értelemben. Rányitott az anyag és a szellem, a logika és a lélek tartományaira, a szép és a csúf, a nemes és a hitvány tereire. És nem csak rányitott, majd odébbállt, hanem nekifogott alapos feltárásuknak. Ennek során észrevette, hogy mindezek a térségek egyben saját létének összetevői. Nem idegenként és átmenetileg tartózkodik bennük, hanem sajátjaként és állandóan, úgy, mint vándorló létezésének tartós és megtartó dimenzióiban. Vándorlása tehát nem azt jelenti, hogy az egyikbe belépve elhagyja a másikat, hanem egyszerre van az összesben mint egyetlen univerzumban – el is nevezte „lét”-nek –, csupán hol az egyiket, hol a másikat éli meg otthonosabbnak, érzi kívánatosabbnak, veszi alaposabban szemügyre, rendez be hosszabb-rövidebb ideig kiemelt tartózkodási helyének. De akármelyikben van is huzamosabb ideig, és alkot ezáltal egy-egy sajátos kulturális korszakot – a vallás korszakát a középkorban, a művészetét és humanizmusát a reneszánszban, a spekulatív filozófiát a klasszikus német filozófia idején, vagy a tudományét és technikáét jelenleg –, egyúttal a többiben is benne van, mint tágas létének különös dimenzióiban, sajátos törvényekkel szabályozott legbensőbb régióiban.

Ha az ember mozgalmasság, vándorló léte az „*ex-isztencia*” – kilépés, kiállítás valami nyíltba, és ott a létezés tudatos-felelős vállalása –, akkor a különböző lét- illetve értéktartományokban való benne-léte az „*in-egzisztencia*” avagy *in-isztencia*: kitartás a vállalás és elfogadás komolyságában. A két mód együttesen érvényesül: egyszerre vagyunk benne fizikailag a tér-időben és a gondolkodás révén a téridőn kívül, a konkrét realitásban és (pl. az esztétikai tapasztalat során) a realitást meghaladó (eszmei) valóságban stb. Kant megfogalmazásában: az ember „két világ polgára”: a természeté és a szellemé. E kettősség folytán soha nem oldódik fel az egyik vagy a másik egzisztálási módban – sem a vándorlásban, sem a letelepedett benne-létben –, hanem szüntelenül be- és kilép, de a belépés nem a nyitánya a benne létnek, hanem csupán a realizálása és elmélyítése, a kilépés pedig nem az elhagyása, hanem az egzisztencia súlypontjának áthelyezése egy másik dimenzióba, úgyhogy az *ex-isztencia* egy másik *in-isztencia* felhajtóerejében tart ki és valósítja meg magát a létezés sokáramlatú folyamában.

Világítsuk ezt meg a művészet példáján: a művészet mint egzisztálási mód minden ember számára reális lehetőség, de ahhoz, hogy valaki valóban *benne* legyen, be kell lépnie, létezésének súlypontját bele kell helyeznie a művészi alkotómunkába. És ezt a belépést újra és újra meg kell ismételnie, mert csak a belépések komolyságának (m)értékében tartózkodik ténylegesen és elkötelezetten a művészetben, akkor tartja meg őt a művészi létforma. És ugyanez igaz a befogadóra: potenciálisan mindenki befogadója a műalkotásoknak, de a tényleges befogadáshoz neki is be kell lépnie a műalkotás létterébe, jelenvalóságába, és olyan intenzitással fog tartózkodni benne, amilyen elszántsággal – a mű megszólításának engedelmességgel, a tisztelet komolyságával – belépett a mű terébe. Különben kívül marad, ha nem is a művészet dimenzióján, de a konkrét műalkotás auráján. Ezért

soha nem természetes vagy magától értődő sem a művészet, sem a befogadás, sem a gondolkodás, sem az erkölcs, igazából az ember egyik létformája sem. Mert az ember nem természeti lény, aki rögzítve *van* valahol (pl. a természet meghatározott helyén, mint az állat), hanem mindig újra és újra belép oda, ahol szellemileg dolga van, miközben a szellem világának nem egyetlen helyéhez van kötve, mint mondjuk a szám, hanem az egészéhez van hozzárendelve.

Aki vándorol, az tapasztalatra tesz szert. Ha történetesen olyan „helyeken” és úgy vándorol, mint az ember – önlétének különböző régióiban és azokat bejárva –, akkor lényegében önnön létét tárja fel. A tapasztalat tehát olyasmiben részesíti, ami eredendően nem idegen tőle, de még nem vette át, nem a sajátja, öntudatlanul sodorják az áramlatok, még nem tanult meg hajózni benne. Csak a tapasztalat erejének függvényében és tartalma minőségi átvilágítása, tehát szellemi feldolgozása nyomán lesz a sajátjává, azaz immár nem egyszerűen megtörténik vele a létezés, mint az állattal, hanem birtokba veszi és tudatosan megéli mindazon dimenziókban, amelyek vándorló-tapasztaló élete folyamán feltárulnak előtte és számára, és amelyekben benne találja magát.

Ami az ember létezésének *időbeli* vetületét érintő egzisztenciámódokat illeti, az európai kultúrában két módozattal találkozunk: az egyik a mítosz, a másik a történetiség, illetve a történelem.

Mítosz

A mítosz az ember és a világ *együttes képe*. A manapság a világ leírásában elsőrangú illetékességgel rendelkező tudománnyal ellentétben nem különíti el a leírás tárgyát, a világot, és alanyát, az embert. Mindazonáltal – a művészet bizonyos értelmezésével ellentétben – nem az emberben tükröződő világot írja le, hanem átfogó egységben az embert és a világot.¹ Sajátossága, hogy egy határtalan kezdet háttéréből észleli a mindenkori jelen szituációját, vagyis egy őállapot konkrét helyzetének tekinti, és olyan mértékben tartja valóságosnak, amilyen mértékben az alaphelyzet realizálódását észleli benne. Az alaphelyzet az „idők teljessége”, az aktuális jelen idő ennek a végtelen létteljességnek a konkrétója, amely semmiféle többlettel nem rendelkezik. A jelennek nincs saját tartalma, nem különbözik a múlttól, ezért a mítoszban nincs valóságos idő, még kevésbé történelem. A mítosz emberének alapszava az ismétlés, ismétlődés; legfőbb célja az ősi minták, paradigmák követése. Mindennemű *novum*, eltérés veszélyt rejt magában, bizonytalanságot kelt, létfogyatkozást okoz.

Az emberről és világról adott mitikus leírás többnyire történetekből áll. A történetek azonban nem modern értelemben vett, a történeti időben zajló események, hanem *alapítások*, azoknak a paradigmáknak (dolgoknak, cselekedeteknek) a megteremtései, amelyek a világot alkotják és az ember létét kitöltik. Mivel az alapítás egy „korábban” nem létező valóságnak a létrehozása, ezért az alapító aktus nem tartozik a létrehozott valóság immanens elemei közé; továbbá időn kívüli – ha temporálisan akarunk fogalmazni: örök –, legfőljebb időt hoz létre abban az értelemben, hogy az idő nem más, mint az alapító aktus által a megteremtett dologba sűrített létminőség, ontológiai súly, relevancia temporális kivetülése. Következésképpen az alapított dolog számára sem az idő a döntő, hanem a részesedés: amilyen mértékben részesedik az alapító létében, olyan mértékben valóságos. Ami állandó – akárha az ismétlés, az örök visszatérés módján valósul is meg állandósága –, annak csak saját ideje van – fennállásának tartama –, hiszen változatlan lévén, nem lép be a változáson alapuló kronológiai időbe. Az állandóság *ideje* az alapított *tartalom tartama*.² Kronológiai idő akkor jelenik meg, ha az állandóság megroppan, a mintát elvetik, kilépnek a paradigma biztonságából, elhagyják a rítust, eltérnek az alapításban adott létvalóságtól, és ezzel kilépnek a rendből. Valami olyan mértékben esik bele az időbe, amilyen mértékben különbözik az alapított mintától. Ami eltér a paradigmától, az eltérésének mértéke szerint kevésbé létezik, s csak akkor nyeri vissza valódi valóságát, ha visszatér ősmintájához. Az eltávolodás és a visszatérés közötti folyamat (valójában a nem-létezés tartama) a kronológiai idő. A mítoszban tehát az idő káosz, léthiány, nem-lét, elveszettség, száműzetés, átok. A szabadulás, a visszatérés az alapított állapothoz, a realitás forrásához. Ami „közben történt”, az csupa véletlen és esetlegesség, s ha érdekes is, a dolog lényegét – ember esetében az illető természetét, jellemét – nem érinti. Odüsszeusz bolyongásában nincs szerepe az időnek, nem változik bensőleg, karaktere ugyanaz, a tapasztalatok nem érlelik, nem alakítják. A mitológiai hős élete nem a születéstől a halál felé tartó mozgás, hanem valamiféle állandó, stagnáns jelenlét; soha nincs benne fejlődés vagy evolúció.

A mítosz embere az állandóra szegezi tekintetét, abban tapasztal léterőt, abból remél biztonságot. Az eseményeknek, történéseknek csak akkor van jelentésük, ha az ősmintát követik, önálló értékük nincs.

Az állandóságot jelentő ciklikusságot a természetről lehet leolvasni, tehát nem merő képzelgés, már csak azért sem, mert a természet roppant ereje se merő képzelgés. Az archaikus ember amúgy is mást értett, ezért mást ta-

pasztalt természetként, mint a modern, a természettől elidegenedett és vele szemben álló kortársunk. A természet azt az evidens erőteret jelentette, amely körbevett és hordozta, nem különült el tőle, hanem része volt, benne született, belőle élt és bele-halt; sorsa a természet örök körforgásának ívét követte az egymást követő nemzedékek hagyomány őrizte állandóságában, ugyanannak örök visszatérésében.

Történelem

A történelem nem azonos az események, a *res gestae* kronológikus rendjével. A görög–római történetírás a múlt-ról való tudás időrendi előadása, de még nem történelem. Erről csak akkor beszélhetünk, ha adva van a *történetiség*, vagyis az egyszerűség és visszafordíthatatlanság *tudata*, és a történetíró nemcsak anyagának egymásra következő elemeit látja, hanem valamiként az egészt is, aminek alapján a részek elnyerik helyüket, ismét csak nem kronológiailag, hanem a relevancia értelmében; továbbá saját magát, történetírói pozícióját is látja, elhelyezi az egészben. A relevancia az egészhez mint egészhez való hozzájárulás mértéke. A történelem mint történelem észlelése, tehát a történetiség tudata egyfajta magaslati pontot feltételez, ahonnan rálátni az események láncolatára mint rendezett tájra. Ez a magaslati pont – immár el kell hagynunk a táj és szemlélő metaforáját – nem része a látványnak, hanem a létrehozó, rendező elve.³

A történetiség mint az emberi létezés jellemzője azt jelenti, hogy az ember nemcsak a természetben és annak idejében van benne testisége révén, hanem a történelemben és annak saját „idejében” is. Ez a csillagászati és ciklikus természeti mozgásról leolvasott idővel szemben lineáris mozgás, és nem ciklusokkal illetve kiterjedésekkel (percekkel, napokkal, évekkel stb.) mérik, hanem jelentéssel-jelentőséggel. A természeti időt a természeti létezők változása alkotja; a történelmi időt emberi események. Elgondolható az, hogy két jelentős történelmi esemény között a természeti idő szerint évszázadok telnek el, miközben a történelmi idő szerint a két esemény között nincs „idő”-intervallum, mert nem történt semmi jelentős: mintha megállt volna a történelmi idő, a történelem.⁴

Hogyan lesz a mítoszból történelem? Miért roppan meg a mítosz stabil világa? Bár a mítosz mint a valóság bizonyos aspektusának – az állandóságnak és stabilitásnak – az észlelése és elmondása ma is működik, mert van, amit csak a mítosz nyelvezetével lehet elmondani, ha az ontológiai érvényességet akarjuk kiemelni.⁵ Mindazonáltal a nyugati ember több ezer éve történelmi folyamatnak látja a létezését, és a XIX. századtól kezdve a

történetiséget tekinti az emberi létezés egyik döntő sajátosságának. A történelem és a történelmi tudat kialakulása és érvényessége számos módon dokumentálható, pl. a történetírás, majd a történettudomány megjelenésével stb. Ezúttal azonban nem a történelem és a történetiség történelmével akarunk foglalkozni, nem a folyamattal mint történelmi alakulással, hanem azzal a kérdéssel, hogy mi tette egyáltalán lehetővé a történelemnek és a történelmiségnek mint emberi egzisztencia-módnak a felfedezését.

Annyi bizonyos, hogy a történelmet nem úgy fedeztük fel, ahogyan Kolumbusz Amerikát. A bevezető gondolatmenet utalt az embernek arra a sajátosságára, hogy a lét különböző régióiban vándorol, de nem úgy, hogy az egyikbe belépve elhagyja a másikat, hanem valamiként egyszerre van mindegyikben, jóllehet nem mindenhol mindenkor azonos intenzitással.⁶ Ha ez igaz, akkor a mítosz embere is benne volt a történelemben, csak éppen



F. Orosz Sára:
Keretek
között
samott,
porcelán,
redukció
2017

nem abba helyezte léte súlypontját.⁷ Kérdésünk ennek alapján így fogalmazható meg: mi az a fejlemény, amely megnyitotta az ember előtt annak lehetőségét, hogy létezését történelmi egzisztálásként értelmezze? Két okot rekonstruálhatunk, egy immanens fejleményt és egy transzcendens eseményt.

1. Az immanens fejlemény a tudatban, pontosabban a tudat természetében rejlik. A világ leképezése a tudatban történik. A mítoszhoz hasonlóan a történelem is a tudatban van. A tudat azért képes a világ leképezésére, mert bizonyos teremtő aktivitással, alkotóerővel rendelkezik. Az észlelő tudat nemcsak a világot észleli, hanem saját magát is, tehát a maga alkotó-formáló, leképező munkáját. Ebben az önészlelő reflexióban fokozatosan felismeri spontaneitását és autonómiáját. Mivel így ráébred a természettől való függetlenségére és szabadságára – összességében a világgal szembeni különbözőségére –, előbb (az antik görög filozófiában) meglazul az ember és

a világ mitikus egysége, majd (a karteziánus racionalizmusban) megjelenik a szubjektum mint tudat és az objektum mint világ különbözősége, amelyet a kölcsönös feltételezettségtől (Hegel rendszerében) egészen a radikális szembenállásig (pl. a sartré-i egzisztencializmusban) gondolnak el. A tudat fokozatosan kiválik az eredeti egységből, és a világot mint egészt látni képes helyzetbe küzdi magát, olyan magaslati pozícióba, ahonnan a mítoszban ismeretlen – mert ontológia keretei közötti lehetetlen – perspektívában tárul eléje a világ és minden története, beleértve magának az embernek a cselekedeteit, sőt idővel a tudat történetiségét is. A világból kiváló és vele szembeálló tudat azután olyasmibe fog, ami a mitikus tudat számára ismét csak lehetetlen: kritikusan szemléli a világot, mércét állít fel vele szemben. A mérce az észszerűség. Az ész a világban felfedezni akaró olvasó értelemről a világot a maga észszerűsége szerint elrendezni kívánó előíró értelemig hosszú út vezet, de az irány egyértelmű: a befogadó emberi észról az előíró emberi ész felé tart.⁸

2. Egy esemény hatására egyszer csak feltör az ember/világ egységének mitikus tudata. Ez a bizonyos esemény a mi tágabb szellemi tájunkon a bibliai kinyilatkoztatás. Az ember a mitikus létállapotok statisztájából egy csapásra egy isteni dráma társfőszereplőjévé lép elő. A kinyilatkoztatás recepciójának kultúrájában olyan új jelenségek tűnnek fel – ha nem is egyszerre és azonnal teljes lényegükben, de fokozatosan kibontakozva –, mint az individuum, a személy; szabadság és autonómia, emberi méltóság és – nem mellesleg – az üdvösségtörténelem, melynek szekularizált változata minden későbbi történelemfilozófiai koncepció.⁹ Az ember kiszólítatik a mitikus ciklikusság és állandóság védettségéből, és a történelmi alakulás beláthatatlan vándorlására nyer meghívást.

Ez a két tényező együttesen hat, mindazonáltal önmagában két különböző történelemtudat kibontakozásához és történelemalakításhoz vezet.

A történelem mint a világszellem önmegvalósítása (Hegel)

A tudat a saját, korábban vázolt öneszmélésének folyamatán haladva ráébred önmaga és a természet különbözőségére, a világgal való szembenállására, szabadságára és autonómiájára, és amire ráébred, azzal azonossá válik. Így lesz az emberi szabadság és autonómia tudata az ember öntudata. Ez lenne a hegeli értelemben vett történelem: az öntudatos szabadság fokozatos kibontakozásának folyamata. Mielőtt azonban ünnepelni kezdenék ezt a felfogást mint a szabadság grandiózus megalapozását és

F. Orosz Sára:
Féltő óvás
raku, samott,
porcelán
2017



diadalmas megvalósulását, nézzük meg közelebbről, milyen szabadságfogalom rejlik benne, és abból miféle történelem következik.

A szellem, e történelem főszereplője, egy roppant folyamat megvalósítója. Végző célja – aminek elővételezéséből fakad lendülete – mindannak megértése, belátása, ami *van*. Mármost belátni csak szükségszerűséget lehet, minden egyéb pusztán tudomásulvétel, engedelmes vagy szkeptikus elfogadás, vagy egyszerűen csak a tények leltárszerű rögzítése. Ezért a szellem szabadsága a szükségszerűség belátására való, a szellemhez az méltó, hogy szabadon tevékenykedjék és szükségszerűségeket ragadjon meg. Metaforikusan fogalmazva: a hegei szellemet a szabadság röpteti, de szükségszerűségekké táplálkozik. Minél több szükségszerűséget ismer meg, épít magába sajátos metabolizmusával – a belátásra épülő tudással –, annál teljesebb. A csillámlóan változó valóságot úgy ragadja meg, hogy feltárja a benne realizálódó törvényeket, és minden látszólagos esetlegességet visszavezet szükségszerűségekre. Végül felismerve és magába építve minden szükségszerűséget, maga válik szükségszerűséggé mint abszolút szellem. A teljesség felé haladó folyamatában védelmébe veszi a szabadságot, és tiltakozik minden megkötés ellen, de csak addig, amíg a bírált kötöttség – történelmi, társadalmi, jogi előírás stb. – a szellem ítélete alapján nem bizonyul szükségszerűnek, hanem csupán valamely részleges csoport partikuláris érdekét szolgálja. Mihelyt valamiről kiderül, hogy olyan szükségszerűség, amit a szellem nem csupán belát, hanem az észszerűség parancsa értelmében egyenesen megkövetel, a szabadság beletestesül az objektív szellemi alakulatokba, amilyen pl. az állam és jogrendje, vagy manapság a globális világrend.

A történelem mint üdvösségtörténet (biblikus vallások)

A szellem szükségszerűségei felismerése útján kibontakozó történelmétől eltérő történelmet alapít a bibliai kinyilatkoztatás. Az ontológiai szükségszerűségek helyett itt abszolút váratlan, szabad, és egyáltalán nem szükségszerű események állnak: az ószövetségi szövetségkötés és az újszövetségi kinyilatkoztatás mint a bibliai eseménytörténet két csomópontja. És a kinyilatkoztatás szinguláris eseménye egy olyan történelmi folyamatot indít el, amelyben semmi nem szükségszerű, hanem minden valamely konkrét szabad akarat folyománya. Ha egy folyamat egész minden eleme követi az alapítás ontológiai természetét, akkor a szellem alapította hegei történelem végző soron a szükségszerűségek (felismerésének)

történelme, vagyis minden eleme szükségszerű (beleértve az emberi viselkedést is, amelynek döntéseiben az ész munkál, ha kell, cselet alkalmazva); a szabad kinyilatkoztatás alapította történelemnek viszont minden eleme szabad. És a szó igazi, drámai értelmében ezt nevezhetjük történelemnek.

Az egyik oldalon az ún. „történelmi szükségszerűségek”, a másikon a szabad isteni kezdeményezés és a rá adott szabad emberi válasz.

A különbség megmutatkozik a felelősség különböző módjában is. A hegei rendszerben az ember a világszellemnek tartozik felelősséggel, a világszellem pedig az emberi észben nyilvánul meg. A biblikus modellben Istennek tartozunk felelősséggel, aki egyebek között az emberi lelkiismeretben van jelen. Eddig ugyanaz a struktúra. Csakhogy az ész mindig általános és a szükségszerűségekké operál, következésképpen aki érzi felelősségét a világszellemmel szemben, az az eszével felismert szükségszerűségek kapcsán az ész és szükségszerűség természete alapján elvárja és megköveteli, hogy *mindenki* azonosuljon felismerésével, hiszen az észszerű és – ami ugyanaz – szükségszerű. Itt valójában nincs egyén, individuum, hanem csupán megismerő aktusok vannak, amelyek elvileg mindenkiben ugyanazok és ugyanazon eredményre vezetnek – szükségszerűen. Ezért a világszellem ismerői hajlanak a türelmetlenségre és az önkényuralomra. Hiszen aki közelebb érzi magát a világszellemhez, mert annak „forradalmi előőrseként” felismerte a dialektikus következetességgel az emberiség előtt álló szükségszerűséget, az szinte morális kötelességtudattal hozzá akarja segíteni az embereket, hogy átlépjenek az amúgy is föltétlenül bekövetkező történelmi stádiumba. Ezzel szemben az egyéni lelkiismeret – noha türelmetlenség itt is lehetséges, és a történelmi példa több mint elegendő – elvileg a transzcendens Istenbe helyezi az ítéletet, és bár a mások üdvét féltő szeretet itt is könnyen csap át „szent” buzgóságba, az, aki mások üdvéért tevékenykedik, soha nem hivatkozhat semmiféle racionálisan, a szükségszerűség kötelező erejével belátandó igazságra, hanem csak az Isten előtti felelősségére annak, akinek üdvösségét adott esetben oly elszántan óhajtja előmozdítani. A hegei modelltől eltérően a felelősség itt személyes, és mindig is az marad. Egyedül ez a szemlélet képes megalapozni és megőrizni az emberi személy egyedülálló felelősségét és ezzel méltóságát, míg a hegei modellben a szellem objektívációi (mint pl. az állam), valójában nem tudnak mit kezdeni az abszolút egyedi személyes valósággal és a neki kijáró méltósággal (bármenyt beszéljenek is róla). Nyilvánvaló, hogy csak eb-

ben a modellben lehetséges személyes történelem, és ezzel személy-valóság. „A keresztény gondolkodásban azt, hogy az egyszerűség nem elszálló füst, nem szertefoszló álom, hanem éppen a maga egyszerűségében legalább olyan rendíthetetlenül örök, mint az »igazán létező«, mindezt az alapító történet örökkévaló egyszerűsége garantálja.”¹⁰ A hegeli történelemben a világszellem – illetve valamely (ön)kiválasztott történelmi csapata – vagy magába olvasztja az individuumot, vagy átgyazol rajta. Az egyén csupán átmenet, amelynek fel kell nőnie a szellem szükségességéhez. Ez a politikai mezőben azt jelenti, hogy beleolvad valami totalitásba, amelyben – a szokásos fordulattal *aufgehoben wird* – felemelve megőrződik. Hogy a filozófiai rendszer metafizikai totalitása miként válik a történelmi gyakorlatban *valóságos* totalitárius rendszerré, és benne miként emelkedik fel és őrződik meg az egyén *ténylegesen*, az a mi szellemi tájainkon nemzedékeket sújtó keserves történelmi tapasztalat...

Idő és történelem

Nem az idő adja a történelmet. A világon minden benne van az időben, vagy másképpen, mindennek van ideje, ami létezik, fennáll, de nem mindennek van történelme. Az időbeliség nem eredményez történelmet, hanem éppen fordítva: a történelmiség eredményez bizonyos időt, nevezetesen a történelemnek az idejét, azaz menetét. A nagyapa pipatóriumának nincs történelme, nagyapának van; a pipatórium az ő történelmének a része. Történelemről abban az esetben van szó, ha egy lény *tudja*, hogy bizonyos drámai minta szerinti folyamatban létezik, amelynek kezdete, felívelése, fennsíkja, lecsengése és vége, tehát saját dramaturgiai ideje van, amivel *neki kezdenie kell* valamit, s aminek a kronológiai idő csupán közömbös, külső dimenziója. És ez a tudat meghatározó a létezésének hordozása, szervezése, megtervezése szempontjából, mert arra ösztökéli, hogy figyelemmel kísérje a létezését, vagyis a reflexió nem biológiai aktusával tudatosítsa.¹¹ A történetiség tudata ellépteti a pusztán létezés biológiai síkjától, és reflexiós viszonyba állítja, úgyhogy létezésének súlypontja a testi létezésről áthelyeződik a tudatba. Reflexiója pedig nem ártatlan tetszőleges pillantgatás a létének egyébként biológiai törvények által meghatározott folyamatára, hanem viszonyulás ehhez a létezéshez, vagyis annak *átvétele*. Ez azt jelenti, hogy valamilyen cél érdekében birtokba veszi. Használja saját létezését. Az ember az életét eszköznek tekinti, és a legkülönbözőbb – nem biológiai – célokhoz rendeli, például szolgálja a hazáját, hivatást választ és annak *szenteli* életét, meg akar írni egy regényt, vagy arra fordítja biológiai

életidejét, hogy megismerje a reneszánsz festészetet, és egész lényével művészettörténész legyen, s ez a szellemi vidék legyen legfőbb tartózkodási helye: otthona. A kankalin van és kész, létezését nem használja semmire, nem szolgálja a rétet, és nem mutatja semmi jelét annak, hogy tudományosan meg akarná ismerni a réten vele együtt előforduló élőlényeket, vagy pláne a világegyetemet, de legalább azt, hogy hol élnek általában kankalinok. Ezért mondjuk, hogy egyedül az ember birtokolja a történelmet, minden egyéb ennek az ember által tudott, birtokolt, élt, alkotott történelemnek a bevont szereplője, de csakis az ember révén. Önmagában a világegyetemnek nincs történelme. Pusztán ideje van. Az pedig nem más, mint a fennállásának temporális dimenziója. Története is csak akkor van, ha valaki elmondja, aki rálát a „van”-ba belezuhant világegyetemre. Jelenlegi ismereteink szerint ez egyedül az emberi tudat.

Történelem – történelmek

Azért a tudatban van adva a történelem, mert a tudat képes megjeleníteni emlékezet révén a múltat, reflexióval a jelent, és elővételezni a jövőt. A történelemhez tehát nem csupán szabad aktorok által végrehajtott tettek, történetek kellenek, hanem egy azokat összegyűjtő és elrendező ágens is. Ez az ágens a tudat, az emberi elme. A történelem olyan, mint egy kép: alkotás, amely ábrázolja a dolgokat. A kép készítője tehát tesz valamit a dolgokkal, elvégre azok nem maguktól lépnek be a képbe. Ennélfogva a képen nem csak a dolgok képmása látszik, hanem kiolvasható belőle készítőjének kézjegye, alkotójának karaktere. A történeti tudat is alkot: egyrészt megőrzi az eseményeket, jóllehet a fizikai világban már nincsenek jelen, másrészt kutatja és észleli az összefüggésüket, és ennek alapján megrajzol egy vagy több irányt, tehát elővételezi a jövőt. Egyszóval tesz valamit az eseményekkel: látja, válogatja, megőrzi és elrendezi őket. Ilyenformán a műalkotáshoz hasonlóan az általa megrajzolt történelem is magán viseli készítőjének, a tudatnak a jellegzetességét. Ha mármint a tudat nem valami állandó, konstans dolog, hanem maga is változik, akkor a változó tudat változó alkotásaival van dolgunk. Nem az egyetlen történelmet rajzoljuk a múltra vonatkozó új régészeti, levéltári stb., azaz történettudományi ismeretek által szükségessé váló pontosítás, kiegészítés révén. Nincs egyetlen történelem, amit folyamatosan épít az eseményeket elrendező tudat, hanem *történelmek* vannak, a változó tudat által megrajzolt kompozíciók. Egy természeti jelenséget úgy ragadunk meg tudományosan, hogy folyamatos kutatással egyre több információt nyerünk róla, és bár tudásunk

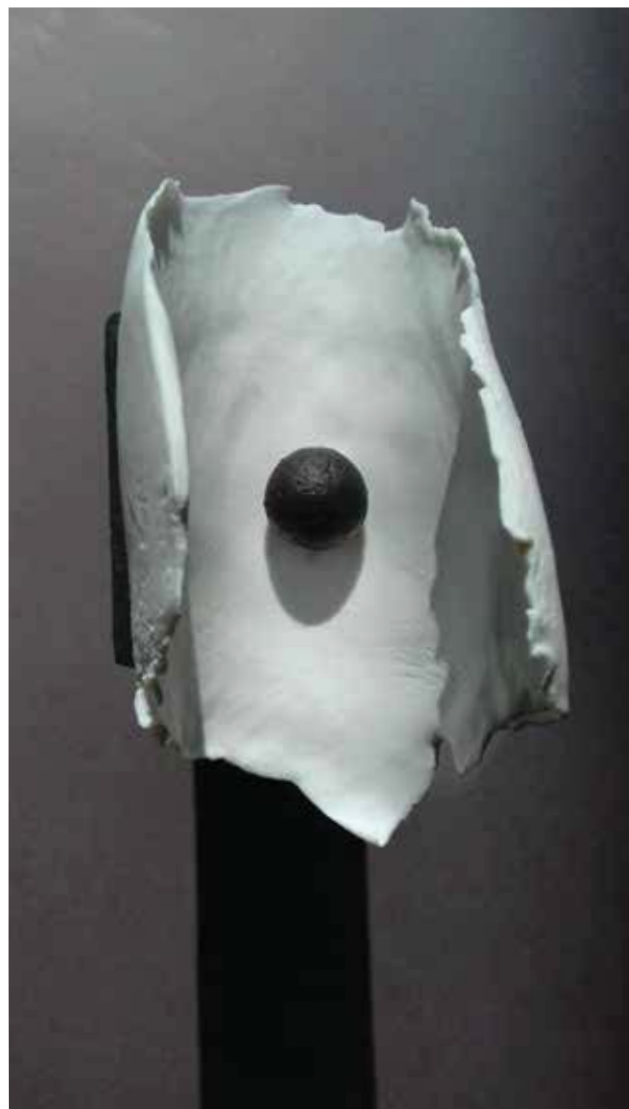
állandóan változik, mindig ugyanarra a természeti jelenségre vonatkozik, legalábbis a klasszikus természettudomány szerint. Ha viszont a történetiséget a tudatra és az ember minden tevékenységére, tehát a tudományos megismerésre is alkalmazzuk, akkor a hagyományos elgondolás tarthatatlan. Ez elsősorban a történelemmel kapcsolatban mutatkozik meg. Mivel a tudat maga is történeti, ezért minden kor olyan történelemmel – és tudománnyal – rendelkezik, amilyen a tudata: amiként gondolkodik a világról, elgondol egy *világot*, egyáltalán: világot gondol.

A történelmek pluralitásának elemi szintje az egyének személyes történelme. A történetiség modern tudatának érvényesülésekor minden ember a saját történelmét éli. Ennek tagolása mindenkiben azonos, ebben tehát a mítosz állandósága és tartós szerkezete érvényesül. De a gyermek-, felnőtt-, idősor stb. mitikus mintáit manapság mindenki maga tölti meg konkrét tartalommal, még ha nem is minden ízében, és ez a tudatos egyedi tartalom az ő saját alkotása, ez az ő személyes történelme. Nem azért van történelme, mert individuum, hanem azért, mert individualitását tudatosan vállalja, s ezáltal egyszeri, szinguláris lénynek gondolja magát. A szingularitásnak a tudata teszi történelem-képzővé. A mitikus ember is egyedi, de ezt nem gondolja, ez nem része a tudatának, ezért a történéseket nem magára vonatkoztatja, így nem képez történelmet. A tudat még nem szabadult ki a természetből, a történelem az örök körforgásból.

A történelem megszüntetése (posztmodern, post-histoire)

Ha nincs kinyilatkoztatás – tehát az az esemény, ami nem szükségszerű, amit nem lehet kikövetkeztetni vagy kiolvasni a világból, hanem egyszer csak megtörténik, szabadon és váratlanul, és a hozzá való viszonyát illetően minden egyes ember a legteljesebb szabadsággal dönt, és döntésének küzdelmes kihordása rajzolja meg szinguláris, személyes sorsát, történelmét –, akkor a tudás bizonyos állapotában a tudat a természet evolutív megismerése nyomán visszaléphet a mitikus történelemnélküli állapotába, amennyiben a természet részének, fejleményének, s a természet „története” egyik epizódjának gondolja el magát. A változást, elsősorban a fejlődést a természet tényének tekintő evolúcióelmélet keletkezése óta – ama körülmény félreértése következtében, hogy az emberhez mint történeti lényhez való vonatkozásuk folytán bizonyos értelemben a természetnek és a világmindenségnek is van történelme –, megjelent a *természet historizálása* és fordítottjaként a *történelem naturalizálása*.¹² Ennek során az embert az összes lényel egyetem-

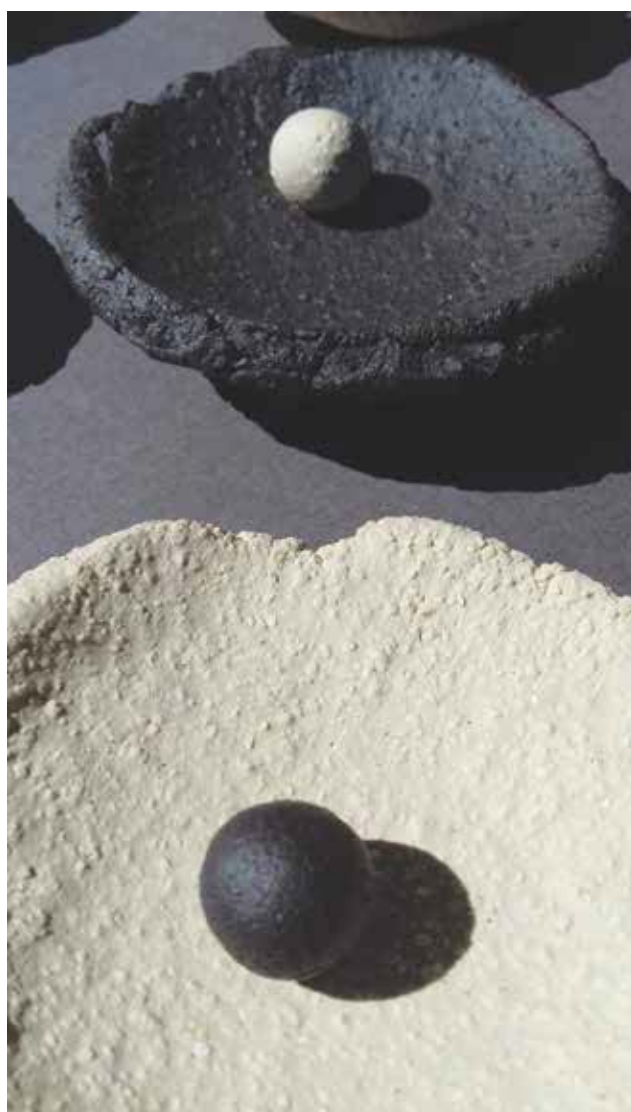
ben a testiség alapján betagolják a természet fejlődésébe, és megkísérlik a sajátos emberi tevékenység történelmét folyamatok sorozataként értelmezve a biológiai változás értelmében magyarázni.¹³ A történelem ilyenét naturalisztikus szemlélete a szabadság és szükségszerűség viszonyát is érinti, nem az egyéni felelősség, hanem egyáltalán a történelem értelme szempontjából. Ha ugyanis a történelem haladását a „létért folytatott küzdelem” és a „természetes kiválasztódás” alapján magyarázzák, akkor a világot, miként már Darwinnak szemére vetették, valójában elegendő egy ügyes állattenyésztő perspektívájából nézni, akinek sikerült jelentős mértékben feljavítania marha- és birkanyájának biológiai állományát. Ebben a modellben a természettudománynak az ideáljához, a természet általa kidolgozott törvényeihez igazodva relativizálják, radikális esetben meg is szüntetik az emberi létezés történelmiségét. A hegeli világszemlélemből állat- és növénynevelő lett.



F. Orosz Sára:
Féltő óvás
(részlet)



F. Orosz Sára:
Hang-szín-balansz
samott, 2017



F. Orosz Sára:
Hang-szín-balansz
(részlet)

Szoros értelemben a történelem, különbözvén a nem szabad aktorok által okozott történésektől, magában foglalja mindazon történést és cselekvést, melyeket emberek idéznek elő és valósítanak meg. Ebben áll a különbség a történelmi vizsgálódás és a természettudomány között, a történelem ugyanis az emberi élet eseményeit vizsgálja a maguk egyszerűségében és esetlegességében, jóllehet megkísérli keletkezésüket és kibontakozásukat a kor folyamatai alapján megvilágítani. A történelem a teremtő újat nyomozza, és a kialakulását lehetővé tévő feltételeket tárja fel. Ha a történelem az értékelő, az eseményeknek különböző relevanciát tulajdonító tudatban képződik, akkor csak az embernek van történelme, mert ő az egyetlen tudatos lény. S mivel az ember az, aki a természet történelmét elgondolja és kutatja, ezért a természet történelme nem magának a szervesen valóságnak, a növényeknek és állatoknak a történelme, hanem az ember által *adott* történelem.¹⁴

A történelem haszna és kára (Nietzsche)

Mivel a történelem valamiféle folyamat, haladás, aminek célja, iránya van, ezért az egyes eseményeket arra tekintettel is lehet vizsgálni, hogy milyen módon szolgálták a történelem menetét, segítették vagy gátolták a célját, értelmét. Ehhez a vizsgálódáshoz nem csupán le kell jegyezni a történelmet, hanem állandóan, újra és újra végig kell tekinteni, hiszen a jelen újabb és újabb eseményekkel gazdagítja azt a sort, amelyről le kellene olvasni a haladás irányát. Az európai szellemet – amely a történetiség tudatát kialakította – az is köti a történelemhez, hogy a spirituális karakterét megformáló biblikus vallások *egyszeri*, tehát *történelmi* eseményeket tekintenek szent kezdetüknek, amelyet a rítus keretében újra és újra megünnepelnek, tehát a rítusban a hívő folytonosan vándorol az üdv-történelmi esemény történelmi múltja, jelenbeni jelentősége és az általa megnyitott történelem jövő beteljesedése roppant terében.

Csakhogy mihelyt kialakul a történetiség tudata, és az ember ráeszmél létezésének történelmi dimenziójára, megjelenik a történelem – vagy ami ugyanaz: a történelemről való tudás – *feltorlódásának* a veszélye. Elsőként Friedrich Nietzsche észlelte ezt a jelenséget. A XIX. század derekán – ami egyben a historizmus kibontakozásának százada is¹⁵ – a történelmi tudás egyre jelentősebb szerepet kezdett betölteni a kor emberének önértelmezésében, a kor kultúrájában, olyan szerepet, amely Nietzsche diagnózisa szerint károsan hat magára az életre.

A *történelem hasznáról és káráról* írt „korszerűtlen elmélkedés”-ben¹⁶ arról értekezik, hogy miként bénítja

meg az életerőt a tudás és a megismerés, s hogy az élet szinte belebetegedhet a történeti tudás túltengésébe. „Mindig új, kiapadhatatlan forrásokból árad felénk és belénk a történeti tudás, az idegen és összefüggéstelen zúdul ránk ... A modern ember végül már irdatlan tudásköveket vonszol magával, amelyek aztán adott alkalommal a gyomrában dübörögnek, ahogy a mesében áll.” (119) A puszta ismerethalmaz a múltból „nem valódi műveltség, hanem csupán egyfajta tudás a műveltségről, megmarad a műveltség-gondolatnál, a műveltség-érzésnél, nem válik műveltség-döntéssé”. (119–120).

Márpedig az élet döntésekből áll, a jelenben valóságos, és ezért történetietlen. Ennek példája az állat, amely „egészen történetietlen, s szinte pontszerű horizontban lakik, s mégis bizonyos boldogságban él”. (102) A történelem túltengése az embert a kutatott múlt határának egyre messzebb tolásával olyan tág dimenzióba helyezi, amely agyonnyomja. Nietzsche általános törvényként fogalmazza meg: Minden élőlény csak egy bizonyos horizonton belül lehet egészséges, erős és termékeny; ha képtelen stabil horizontot vonni maga köré, akkor elsovad. (100) A történelmi tudás múlt-horizontjának folytonos szélesítésével nem hagyja többé történetietlenül érezni és cselekedni az embert. (168) Ahogyan a cselekvő mindig lelkiismeretlen, idézi Goethét, éppúgy tudatlan is mindig: a legtöbb dolgát elfelejti, hogy megtegye az egyetlent, amit az élet jelene megkövetel, „igazságtalan azzal szemben, ami mögötte van” – nem törődik a múlt önmagában álló, „objektív” ismeretével – „s csupán egyetlen jogot ismer, annak a jogát, aminek most kell keletkeznie”. (103)

Az emberek szinte merő absztraktumokká és árnyakká válnak azáltal, hogy a nyomasztó történelmi tudás elfojtja az életösztönt. Senki sem kockáztatja többé saját személyét, hanem művelt embernek álcázza magát, tudósnak, költőnek, politikusnak. A modern ember személyisége meggyengül: csüggedt és bizonytalan, nem hihet többé önmagának, önmagába merül, tulajdon bensőjébe, ami itt csak annyit tesz: „a megtanult dolgok fölhalmozódott szemétdombjába, amely nem kifelé tevékeny”, s „amely nem válik létté”. A következtetés egyértelmű: „a történelmet csak az erős egyéniségek bírják el, a gyengéket teljesen kioltja”. (129)

Mert az élet nem tudás, végképp nem történeti tudás, hanem szenvedély és akarat. Egyedül a szenvedélyes akarat képes olyan tetteket véghezvinni, amelyek ki tudnak szakadni a történelem gravitációjából, és méltóak arra, hogy – történelemmé váljanak.

Művészet a történelem túltengése idején

Vajon a művészet képes-e kiszabadítani az embert a történeti tudat erős gravitációjából? A történeti érzék túltengése idején még ennél is súlyosabb az a kérdés, hogy egyáltalán képes-e kiszabadulni magának a történelemnek a fogásából. Ha egyszer, Nietzsche diagnózisa szerint, „a személyiségek ki lettek ürítve az örök szubjektumnélküliségig ... akkor többé nem hathat rájuk semmi; történhet bármi jó és igaz, tett, költészet, zene formájában: a kiürült műveltségember nyomban elnéz a mű fölé, s a szerző történetét firtatja. [...] Történjék bár a legcsodálatraméltóbb dolog, a történelmi semlegesek raja rögtön a helyszínen terem, készen arra, hogy a szerzőt máris történelmi távlatból szemlélje. [...] Kritikusaink történelmi műveltsége egyáltalán nem teszi többé lehetővé, hogy valami tulajdonképpeni értelemben vett hatás jöjjön létre, ti. az életre és cselekvésre gyakorolt hatás. [...] Ez az *impotencia* árulkodik a modern személyiség gyengeségéről.” (130–131)¹⁷

Mindazonáltal a művészet le tudja vetni magáról a történelem terhét, feltéve, hogy szabadon engedelmeskedünk neki. Min alapszik immunitása, miből fakad a történelemmel szembeni ellenállásának képessége?

A művészet és a történetírás között sok a hasonlóság, ám a műalkotás másképpen hat a tudatra, mint a történelem. Ennek oka az esztétikum egyik sajátossága: a fizikai anyag megkerülhetetlen és különleges jelenléte.

A műalkotás, kivált a konkrét fizikai anyaggal dolgozó művészetek esetében, empirikus, mégpedig maradandóan. Ez az empiricitás a kiindulási és egyben határpontja a műalkotás minden tudati észlelésének és feldolgozásának. Itt alapvető különbség áll fenn a történelemmel szemben. A történelem ugyanis döntően a tudat tereuma. Igaz, hogy a kiinduló matéria itt is valami konkrét tér-idő esemény, de ez a „matéria” ténylegesen megszűnik létezni, a tudat többé nem szembesül vele érzéki formájában, hanem az egyedül a tudatban marad fenn, az emlékezetnek nevezett tudat őrzésére van bízva eszmei állapotban, a jelentésében, jelentőségében. A dokumentumok, levéltári anyagok bizonyos értelemben a történelem fizikai anyagának tekinthetők, de nem empirikus anyagságukban lényegesek, hanem tartalmukban, jelentésükben. A képzőművészet esetében az anyag nem egyszerűen építőelem, mint egy-egy levéltári oklevél a történelem tudati megformálásában, hanem magának a műnek az érzéki teste. Nem az anyaggal történik valami (egy történeti tény mint kvázi anyag bekerül a történelem-kompozícióba), hanem a fizikai anyagon (mint a valósi epifánia esetében).

A történelem nem pőre tényekből áll, hanem értelmezett tények kompozíciója. Mint kompozíció végigmegegy a komponálás minden szakaszán, a tények kiválogatásától az egységbe rendezésig. Ugyanez igaz a műtárgy esetén, de itt az érzékiség nem merő kiindulási pont, mint a tény a történelemalkotásnál, hanem az a konstitutív elem, amelyhez újra és újra vissza kell térni, ami soha nem oldódik fel a tudat munkájában, hanem mindenkor megmarad a maga elementáris érzékiségében, és – ebben rejlik az esztétikum varázsereje – végül győzedelmeskedik a tudat minden fordítási, megragadási, illetve eszményiesítő törekvése fölött, úgyhogy a tudat végül boldogan megadja magát, és leállítva állandó bekebelező és értelmező, tehát hódító, elsajátító mozgását, átadja magát a néma, gyönyörködő szemlélésnek, és – valódi műalkotás esetén – soha nem telik be vele, ezért soha nem juthat szóhoz, vagyis nem lehet a szokásos – ítélő – önmaga. A valódi műalkotás kiemelkedik a tudat történelmet mozgó, elődöket, mintákat kereső és azok szerint ítélő sodrásából, és hegycsúcsként áll előttünk: nem mint az eddigiek folytatása, hanem mint minden előtte történt művészeti eseménynek és alkotásnak a bírója és értelmezője. Ha illeszkedik is a művészet történeti szövetébe, elsősorban lehangoló individualitásában lép elénk. A képzőművészeti és zenei alkotás érzéki individualitása és jelenléte fölébe kerekedik minden tudati elsajátításnak, s ezáltal a szemlélő embert abszolút jelenlétbe hívja: a mű és az ember itt és most végbemenő találkozásának jelenlétébe. Itt nincs történelem, nincs múlt, hanem csak jelen van, a két pólus játéka, amely kiemel(kedik) a kronológiai időből, és a saját időjét éli. A mű terében megszűnik a folyó idő. *A Jupiter szimfónia* egy óra örökkévalóság.

A művészet is tudatos alkotó – ebben az értelemben *racionális* – tevékenység, hiszen a műalkotások létrehozása során „nyersanyagot” – nyelv, hangok, színek – állítanak össze valamilyen egységgé. Ez a racionális összeállítás azonban olyan radikális, hogy a művek koherenciájukban is rejtélyessé válnak: „Minden műalkotás és a művészet egészében, rejtély [...] Hogy a műalkotások mondanak valamit és ugyanazzal a lélegzettel elrejtik azt, ez a rejtélyjelleg a nyelv szempontjából fogalmazza meg.”¹⁸ A műalkotások beszélnek, de mondanivalójukat a tudat soha sem képes a maga módján, diszkurzív kifejtésben elsajátítani. Az engedelmes befogadó tudat nem is törekszik erre, mert maga is a hatása alá kerül. A mű mondja ki az első és az utolsó szót. Nekünk elég hallgatni (rá).

Ugyanakkor az is igaz, hogy a művészet csak azt tudja kiszabadítani a történelem kötelékéből, aki eleve szabad. Elvégre a művészet a szabad ember alkotása szabad em-

bereknek. Ez ellentmondásnak látszik, és a nyelvi megfogalmazás valóban ellentmondás, de a valóság már csak ilyen: könnyedén érvényesül az ellentmondásokban, nem azok ellenére, hanem azok által. – Mi tanúsíthatná *érzékletesebben* e különös törvény igazságát, mint a művészet?

JEGYZETEK

- 1 Természetesen az ember által készített minden világkép az emberben tükröződő világot írja le, de a mítosz embere még nem különíti el magától a világot, ill. magát a világtól, mint a kifejtett szubjektivitás modern embere, aki művészetében öntudatosan és hangsúlyosan a személyes énjében tükröződő világot, mi több, személyes szubjektivitásának világát rajzolja meg. A mítosz embere még egybeforr a világgal.
- 2 Az alapított valóság a saját idejét kínálja fel annak az embernek, aki beleáll az „alapítványba”. A maga archaikus idejében részesíti a kronológikus időben vergődő, szétszóródott embert, midőn az megismétli az archetípust, követi a mintát, elvégzi a rítust. Az isteni alapítás megőrzi identitását a kronológiai idő szörtségében is, nem töredezik, nem fogyatkozik meg, a folyó idő nem fog rajta, kitart a maga állandó, mozdulatlan idejében, érvényességében, és ebben a súlyos, változatlan márvány-létben fogadja az emésztő időből hozzámenekülő embert.
- 3 A szem és a látótér viszonyát taglalva Wittgenstein a *Tractatus*-ban kifejti (5.6331), hogy a látótér mindannak a foglalata, amit a szem lát, maga a szem azonban nem része a látótérnek, hanem a határa, tehát konstituense, kantianusan fogalmazva transzcendentális lehetőségi feltétele; nélküle nincs látótér. – Hasonló a helyzet a mítosznál: az alapítás nem eleme a megalapított valóságnak, amiként az ősz nem az általa indított sorozat egyik tagja, hanem az őse, mert egyedül ő az, aki az abszolút elindítója a sorozatnak, és végső soron őrá vezethető vissza a sorozat minden tagjának minden életmozzanata. A mítosz embere ezt a különlegességet észlelte minden alapításban, amelynek erejében mindenki részesedett, aki hibátlanul követte a mintát.
- 4 Természetesen nem áll meg a történelem, amíg létezik tudatos cselekvő lény. A tudatos élet mikroáramlataiban mindig történik valamiféle változás, ami hosszabb távon olyan mértékűvé növekedhet, hogy egyenesen új történelmi időt, *korszakot* eredményez.
- 5 Például a magyar államalapítás – függetlenül attól, hogy a modern történettudomány időbeni politikai történésnek tekinti, és feltárja azt a történelem-immanens oksági konstellációt, amelynek közepette (de nem eredményeként!) végbement – a mítosz módján értelmezve nem István ki-

- rály műve, de még csak nem is Szent Istváné, hanem amaz aktoré, aki képes olyan léterőt sűríteni az alapításba, amely kronológiai értelemben ezernél is több éve érvényesül. Érvényessége addig áll fenn, amíg a lényege kitart. Ez a tartás mint fennállás, mint az alapított dolog lényegének érvényesülése eredményezi az időt – az állam saját idejét –, és mérhető kronológiailag egy semleges időközegben. Úgy is fogalmazhatunk, hogy időt bocsájt ki magából – a maga idejét –, aminek mindenkori jelenébe embergenerációk léphetnek be, azaz részesezhetnek az államlét lényege közvetítette létben. Ilyen léterővel rendelkező szubsztancia alapítására, létbe emelésére az ember nem képes, ő csupán kiválasztott közvetítő, ugyanakkor nélkülözhetetlen, megvan a maga méltósága és szerepe a műben, amennyiben a kiválasztottság bizonyos feladat elvégzésére szóló meghívás.
- 6 Ma például az anyagi dimenzió képezi legfőbb tartózkodási helyét, egyszersmind azonban a szellem dimenzióját is észleli, és onnan is nyer impulzusokat.
- 7 Ha valaki a jelenbeni történeket valamely mitikus minta szerint értelmezi, vagyis megtalálja azt az archetípust, amit értelmezése szerint a jelenbeni esemény megismétel, akkor ezáltal megszünteti a jelen történeti önállóságát, mert visszaoltja az archaikus mintába, következésképpen ő maga is visszakerül a mitikus „időbe”, vagyis a valóságos léttel telített állapotba.
- 8 A modern technikai civilizáció korában az „előíró ész” kifejezés fokozatosan érvényét veszti. A modernitás jelenlegi fázisában jobbra az akarat szolgálatába szegődött, merő instrumentummá lefokozott észről beszélhetünk.
- 9 Annak igazolásához, hogy a legtöbb ismert történekonceptió lényegében az üdvösségtörténelem teológiai modelljét követi és arra épül, lásd LÖWITH, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténelem. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Ford. BOROS Gábor, MIKLÓS Tamás, Bp., Atlantisz, 1993
- 10 TATÁR György: *Történetírás és történetiség = NIETZSCHE, Friedrich: A történelem hasznáról és káráról*. Ford. TATÁR György, Bp., Akadémiai, 1989, 9.
- 11 A változás és a folyamat mibenléte a lényeg, nem pedig az időtartalma, időbeni mérése. Az ember történelmiségtudatának belső tartalmi eleme a változás tudása, az idő pusztán külső mérték, aminek semmi jelentősége nincs a változás tartalmára nézve. A változást nem az idő felől kell megközelíteni, hanem a tartalmát kell vizsgálni: mi változik, mivé lesz és miért. Az ember nem azt tudja elsőlegesen, hogy időben van, hanem azt, hogy léte véges. Ez tartalmi tudás a javából! És ennek a tudásnak az ember egész létére gyakorolt hatása egyképpen drámai akkor is, ha harmincégy, vagy ha száz évig él.
- 12 Vö. SCHAEFFLER, Richard: *Einführung in die Geschichtsphilosophie*. [»Die Philosophie«] Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973, 27.
- 13 Hasonló megfontolások voltak megfigyelhetők a szociológiában például akkoriban, amikor Darwin kidolgozta evolúciós elméletét. Jeles képviselője, Auguste Comte azon a nézeten volt, hogy a társadalmi valóságnak a szociológia által felmutatott törvényei invariánsok, és egyáltalán nem függenek történelmi feltételektől.
- 14 HOFMEISTER, Heimo: *Philosophisch Denken*. [UTB 1652] Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997, 399.
- 15 Historizmuson többnyire azt a meggyőződést értjük, hogy a szellemi képződmények megjelenésük és kialakulásuk korának kifejeződései, bennük az adott korszak embere fejezi ki önmagát, világát, a létezéssel kapcsolatos gondolatait, értékelését, ezért nem csupán tartalmuk, hanem érvényességük is maradandóan történeti eredetük függvényei.
- 16 NIETZSCHE: *i. m.* (1989); újabb kiadás: *Korszerűtlen elmékedések*. Bp., Atlantisz, 2004, 93–177. Az idézeteknél ennek a kiadásnak az oldalszámait szerepelnek.
- 17 Nietzsche szerint a kereszténység példáján lehet megtanulni, hogy miként lett „a historizáló bánásmód hatására fásult és természetellenes [...], míg végül egy tökéletesen történeti, azaz igazságos bánásmód a kereszténységről való tiszta tudássá oldotta, s így megsemmisítette; ezt tanulmányozni lehet mindenben, amiben élet van: hogy megszűnik élni, ha agyonboncoljuk, s hogy fájdalmak között és nagybetegesen él, ha nekifogunk történelmi-bonctani gyakorlatokat folytatni rajta”. (143)
- 18 ADORNO, Theodor W.: *Gesammelte Schriften*. 7. kötet 182. (idézi: OLAY Csaba – ULLMANN Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*. Bp., L'Harmattan, 2010, 292.)

Az illusztrációk F. Orosz Sára DLA kerámikusművész „Egyensúly” című sorozatának tagjai.